

Folkesundhed 1940 – 45

Tilbageblik - Boligsituationen til 1940

Der var i slutningen af det attende århundrede og frem til Første Verdenskrig meget stor arbejdsløshed på landet. Det trykkede lønningerne. Faglige organisationer fandtes stort set ikke på landet, derfor blev det alles kamp mod alle, udvandring til byernes nye fabrikker og USA.

Fra 1870 til 1915 udvandrede næsten 270.000 mennesker hovedsageligt fra landbruget til USA. Udviklingen af Københavns indbyggertal giver en fornemmelse af omfanget:

1801; ca. 100.000 indbyggere

1840; ca. 120.000 indbyggere

Fra 1860 til 1880 fra 155.000 til 235.000 indbyggere

Fra 1890 til 1900 fra 312.000 til 360.000 indbyggere.

Fra 1870 til 1901 fra 180.000 til 400.000 mere end en fordobling. Byen var på et tidspunkt fuldt udbygget indenfor voldene, hvorfor nybyggeriet søgte udenfor – i første fase til Nørrebro – Vesterbro – Amagerbro (Sundby) og Østerbro.

Byggeriet var en fortsættelse af den slum, med både to og tre baggårde, der var karakteristisk for den indre by, med Rosenborg – Borgergade og Adelgade som de mest markante. Husene var primært spekulationsbyggeri, indrettet på at stuve størst mulige antal beboere sammen på det mindst mulige areal til den højest mulige ågerpris.

Udover at være direkte sygdomsfremkaldende (tuberkulose) var boligerne rene brandfælder. Ved besøg på Københavns Brandmuseum i 2004 berettede pensionerede brandfolk om deres redningsarbejde i disse dødsfælder. Trappeopgange på hver side af lange korridorer med klublejligheder virkede som skorstene.

Hvis varmeudviklingen fik ruderne til at springe, udvikledes eksplosionsagtige flammer og kvælende røg indenfor få minutter.

Gårdene var snævre og levnede ikke plads til stiger, hvorfor unge som gamle måtte vove springet og bede til Vorherre om, at brandfolkene kunne gribe dem i deres springtæppe.

Overbefolkning

Fra 1920 til 1940 øgedes befolkningen fra 3.250.000 til 3.850.000

En undersøgelse definerede, at boede mere end to personer i et værelse, var der tale om overbefolkning. I København boede den del af befolkningen, der havde lejebolig:

11,7 %	i	overbefolkede	lejligheder	i	1920
7,3 %	"	"	"	"	1930
3,5 %	"	"	"	"	1940

Af arbejdere i lejebolig boede ikke mindre end 12,6 % i overbefolkede lejligheder mod 4,7 % for andre lejere med anden social status.

Udover forbedringer af boligmassen må en del af forklaringen ligge i tiårets drastisk faldende børnetal pr. familie. Her skal man dog være opmærksom på, at de socialt dårligst stillede ofte havde mange børn.

Dødeligheden for børn under fem år blev i en undersøgelse fastsat således:

at hvis den for tre – værelses lejligheder var	100
var dødeligheden for to – værelses lejligheder	129
og for et – værelses lejligheder	179

For fjernede børn havde ca. 60 % af forsørgerne under 2.000 kr. i årsindtægt, og boligforholdene var væsentlig dårligere end normalt.

I 37 % af hjemmene var 4 hjemmeværende børn eller flere. Medens dette kun er tilfældet i 7 % for almindelige arbejderfamilier.

25 % af de fjernede børn er født uden for ægteskab, medens det normale er 10 %. Kun 37 % boede hos samlevende forældre.

Sandsynligvis skyldes de mange skilsmisser for disse grupper de snævre boligforhold.

1908 Alberti – skandalen

I 1907 blev byggeriet ramt af krise. Byggesektoren var overophedet, og krisen slog bunden ud af mange mestre. Året efter fulgte en bankkrise, det gjorde ikke forholdene i byggeriet bedre. Dertil kom, at landets justitsminister havde bedraget en række andelsselskaber for ikke mindre end 17 mio. kr. svarende til 1/6 af statens indtægter i 1908/09.

Kriser og skandaler gik hånd i hånd, byggesektoren blev slået i stykker i en årrække.

Bolignød – husvildebarakker

Under og efter Første Verdenskrig steg antallet af husvilde og primitive træbarakker blev opført i så stort tal, at de lignede mindre landsbyer. De var tænkt som en midlertidig nødløsning, denne kom dog til at vare til midten af 1950. erne.

Andelsboligforeninger

Dette byggeri var traditionelt og svarede til den tids formåen. Oftest blev ejendommene bygget i en sammenhængende firkant, hvilket betød, at børnene legede i en gård, som mest lignede en skakt, absolut uden sol. Kæmpestore boligblokke forsynet med lejligheder på to, to en halv, og når det gik bedst med tre værelser.

Toilettet var sjældent større end, at man måtte bakke ind, men alene det, at det var i lejligheden var et fremskridt, alle satte pris på.

„Bad“ og personlig toilette foregik ved køkkenvasken som kattedvask, fransk vask eller etagevask, det vil sige med vaskeklud.

Opvarmning foregik ved kakkellovn.

Byggeriet blev i 30. erne præget af fagforeningernes og de kooperative bevægelseres bestræbelser (socialpolitik) på at skabe sunde boliger. Dette var uhørt og nærmest skræmmende, revolutionerende for borgerskabet, men man får trods megen modstand fra reaktionære kræfter, gennemført et kvalitetsbyggeri, der udover at fremme folks velbefindende ved at have lys og luft omkring sig, også indretningsmæssigt var tidssvarende.

Lejlighederne fik centralvarme, varmt vand og bad fra omkring 1935 og flertallet var forsynet med ”luksuriøs” altan.

Priserne var rimelige for en arbejder, men på grund af krisen med arbejdsløshed var der i en periode mange tomme lejligheder.

Nybyggede lejligheder

1936: 18.000	1941: 8.500
1937: 18.500	1942: 10.500
1938: 14.500	1943: 12.500
1939: 21.500	1944: 12.500
1940: 13.500	1945: 8.500

De store lejligheder blev affolket, ved at ældre enlige ikke kunne flytte, da de ganske enkelt var ude af stand til at betale huslejen i den herskende kamp for at få tag over hovedet. Nogle husejere gav huslejen et ekstra pift ved at betinge sig, at lejeren skulle leje et møblement til en pris, der ikke svarede til hans gamle ragelse, der var en losseplads værdig.

antal personer pr. lejlighed

1940: 1-værelses 1,31;	2-værelses 2,54;	3-værelses 3,10;	4-værelses 4,09;
1945: 1,43;	2,64;	3,06;	4,01;

Mange tjenestemænd, som skulle fraflytte embedsboligen, måtte finde sig til rette i et gæsteværelse i hans tidligere embedsbolig.

Ledige lejligheder

	i hele landet	København
1940:	6.000	4.480
1942:	3.685	2.944
1943:	706	587
1944:	340	265
1945:	85	53

Behovet for eller rettere underskuddet af lejligheder var i 1945 60.000. Denne opgørelse må man dog tage med et gran salt for: 40 % af boligerne på landet var fra før 1870 og derfor kassable. I byerne boede ret så mange i saneringsmodent slum – i kolonihaver, eller man klumpede sig sammen – således at flere generationer boede i samme lejlighed.

Arbejdere ved fæstningsværkerne i Jylland, i brunkulslejer og beskæftiget med tørvegravning er næppe indgået i opgørelsen, også de boede under kummerlige forhold.

Husvilde

1942; 6.800

1943; 11.850

I Kolding inddrog man skoler i 1942 og byggede klasseværelser om. I Odense inddrog man vandrehjemmet i 1943; Pulterkamre blev indrettet som kvistlejligheder uden hensyn til den overhængende livsfare i tilfælde af brand. En grisk husejer fik dog ørerne i maskinen, da andre beboere klagede over, at han havde nedlagt deres tørreloft.

Allerede i det første krigsår indførtes huslejestop og forbud mod opsigelse af lejere. Årsager til boligmangel og bolignød skyldtes primært: Bygningen af Vestvolden – det tyske fæstningsbyggeri, som dræned Danmark for arbejdskraft (ca. 100.000 arbejdere) og byggematerialer (cement og træ.

Følgesygdomme

Den almindelige mangel på varmt vand og sæbe gav sig ret hurtigt udslag i lus og fnat. Det bragte blandt arbejdere skam over moderen, hvis man konstaterede, at hendes yngel havde lus.

Jeg glemmer aldrig min mors noget brutale handling, da hun fra køkkenvinduet iagttaget, at sønniken står foran lirekassemanden og hæmningsløst river sig i håret. Hun kaldte mig op. På køkkentrappen rev hun tøjet af, og medens jeg stod splitternøgen, røg alt mit tøj ned i en balje vand. Derefter blev jeg kæmmet med en speciel kam, i almindelig daglig tale kaldet en luseforskrækker.

Som finale en gang vask incl. hårvask, som efterlod staklen ildnende rød. Shampoo som vi kender det i dag eksisterede ikke, men derimod brun sæbe, sæbestykker, der blev skåret i tynde strimler, som gjorde det ud for sæbespånere. Håndsæben var 20 %, dvs. 80 % var ler.

På hjælpeskoler var normen, at et barn ud af 20 havde lus, men nu fandtes lus hos hver femte. Forekomsten af lus var en social indikator – det ydre tegn på yderste fattigdom og dermed en skamplet for de fleste husmødre. Men lus var nu almindeligt forekommende også i kommuneskoler, hvor de ikke havde været i årtier.

Fnat havde været fuldstændigt udryddet, men i 1943 forekom 60.000 angreb af denne mide, som borer sig ind under huden og giver en frygtelig kløe og efterlader huden tyk og skorpet. Værre og frygtet af vore læger var kropslus, da disse kan sprede plettyfus. Under den 29. august 1943 fortæller jeg om min indlæggelse på Blegdamshospitalet med meget høj feber.

Man kunne ikke udelukke den frygtelige sygdom Polio også kaldet Børnelammelse. Symptomerne havde jeg, men i modsætning til andre slap jeg nådigt. Både i sommeren 1942 og 43 blev ret mange ramt af sygdommen, hvorfor flere skoler blev lukket, da man ikke kendte smitekilderne. I Jylland døde tre familiemedlemmer af meningitis, og myndighederne greb straks ind. Skoler blev lukket, familiefester aflyst, og børn blev forbudt adgang til offentlige lokaler.

I 1941 førte tyske soldater en bakteriestamme af difteri til Danmark og på trods af skolelukninger og fornyede vaccinationer bredte sygdommen sig. Seruminstittet præsterede at vaccinere 11.000 mennesker på rekordtid.

Måske virker myndighedernes reaktioner overdramatiserende, men husk lige, man havde dengang ikke de arsenaler af virksomme mediciner, du kender i dag. Min lungebetændelse i 1943 var livstruende og gjorde mig uarbejdsdygtig i tre måneder. I vore dag varer det højst to til tre uger før man er på højkant igen.

Tuberkulose var systematisk blevet bekæmpet igennem trediverne og forekom med højest 3.000 nye tilfælde pr. år, men i 1943 steg tallet og man forstærkede indsatsen med rullende tuberkulosestationer og calmette-vaccinationer.

Efter Første Verdenskrig hærgede Den spanske Syge, som i lighed med middelalderens pest og kolera kostede tusinder af liv, den blev man forskånet for og bør vel rette en tak til vor lægevidenskab.

I krigens sidste måneder blev modstandsfolk vaccineret mod musedysenteri og muligvis også kolera. Siden har jeg mere end undret mig over, at det gik godt. Jeg blev vaccineret i Vanløse, og der var vel samlet en 20 til 30 af kongerigets mest eftersøgte sabotører, en himmerigs mundfuld for Gestapo. Endnu husker jeg, hvordan store stærke kammerater drattede om, og at jeg i flere dage gik rundt med kraftige smerter i skulder og nakke.

Letsindighed – løssluppenhed – de påståede øgede seksuelle udskjelser var dagens hidsige debattemne. Forargelsen var stor – man tordnede mod den fordærvede ungdom. Igennem trediverne havde kvindens kønsrolle ændret sig, ikke meget, men dog nok til at hun var blevet mere bevidst om sine rettigheder og pligter.

Mandschauvinismen var dog stadig udbredt, men med den øgede viden og de bedre muligheder for at beskytte sig mod uønsket graviditet ændredes mange kvinders seksuelle udfoldelser.

Det knagede og bragede, men skjules kan det ikke, tallet for kønssygdomme steg.

Antallet af nyfødte steg med næsten 50 %

fra de traditionelle 65.000 årligt til:

1940; 70.000 nyfødte	1941 71.000 nyfødte
1942; 79.000 ”	1943 84.000 ”
1944; 91.000 ”	1945 95.000 ”

heraf havde mellem 5 og 6.000 tyske fædre

antallet af ulovlige aborter er ukendt, men har givetvis haft et stort omfang, da kvaksalveri var udbredt.

Lus og lopper er ubehageligt, men udgør ikke den samme risiko for overførsel af farlige sygdomme som kropslus. Men vore sundhedsmyndigheder var på vagt, advarede og opfordrede folk om ikke bare at lade stå til.

Reklame for lusemiddel på trehjulet ladcykel. Man kan tjene penge på mange måder, dette er en af mange.

Kø foran Seruminstituttet i København hvor en af de største masse vaccinationer fandt sted.

Den øgede frigjorthed tillægges af flere mørklægning – spærretid – udgangsforbud – kedsomhed – tiden skulle jo gå med noget. Men helt kan man vel ikke fraskrive frygt – angst – og trangen til at søge trøst – venlighed – kærlighed og tryghed hos andre midt i en mere end brutal krigs virkelighed.

Udelukkes kan de uopvarmede boligers lokken til fælles varme under dynerne nok heller ikke.

Ernæring

Danskernes kostvaner blev primært for folk i byerne radikalt ændret fra den traditionelle kaffe med wienerbrød til et noget sundere og mere varieret udvalg af mad, som ikke just var for herremænd, men som fik konsekvenser for de næste generationer og vel stadig har nogen indflydelse.

Ændringerne har næppe haft mærkbare følger ude på landet, hvor man havde mulighed for at bruge af egen produktion og ved køb ved stalddøren.

Husmødres problemer;

gasrationering satte grænser for den sædvanlige søbemad, som suppe, gule ærter, brunkål; alle retter hovedsageligt fremstillet i store portioner og beregnet for flere dage i vinterens mørketid.

Høkassen og opfindelsen af trykkogeren hjalp noget, men tilbage var en nedskæring af fedtstoffer til en tredjedel, margarine eksisterede ikke og smørret var rationeret så hårdt, at det stort set var udelukket til stegning. Sukker var skåret ned med ca. 50 %, hvilket fik betydning for henkogning og fremstilling af syltetøj. Prisstigningerne satte grænser og havde igen den tunge ende nedad.

Men diskussioner – debat prægede hverdagen, hvad var sundt? Hvordan klarede man sig bedst? – Myndighederne bestræbte sig på at afbøde de værste virkninger, men havde af hensyn til indgreb fra okkupanterne skjulte dagsordener.

Sundhedsapostle dukkede op og gav anvisninger på, hvorledes man med et sundt legeme kunne få et sundt liv. Andre manede Fanden på væggen til glæde for vore myndigheder og til skade for besættelsesmagten. Vegetarianere fik deres boom, uanset ideologiske opfattelser satte det sparsomme udvalg af fødevarer grænser og tvang selv den største tilhænger af bøffens velsignelser til i et eller andet omfang at blive planteæder.

Grød - grønt – fisk og frugt satte sit præg på middagsbordet.

Grød i utallige varianter, men havregrød, vandgrød eller rå havregryn med mælk kom til at præge også min hverdag. Jeg var illegal i 1½ år og i en periode bestod min morgen-, middags og aftensmad af rå havregryn med vand, (jeg havde ikke mønter til mælk og sukker) men Ovomaltine, som var et maltpræparat, men dog nogenlunde spiseligt. De fleste skoler tilbød bespisning, og i en længere periode kunne man få et måltid varm mad bestående af to retter, senere dog kun en madpakke, som gerne var suppleret med to æbler. Herudover fik man en skefuld ækel torskelevertran og/eller en skefuld hybensaft, som afslutning på festmåltidet, men heller ikke den smagte for godt, men ned kom det, selv om alle børn fik af den samme ske.

Sundhedsapostlene oplevede en storhedstid – de propagerede for grønsagernes mangfoldige fordele ikke kun med hensyn til holdbarhed, men især om grønsagernes indhold af vitaminer og andet godt, men danskerne var primært kødædende, så resultaterne fra prædikerne blev overskuelige.

Gravide fik en tildeling af Vitaminol og af frygt for engelsk syge (en af Første Verdenskrigs mange plager) skabtes en ordning med råmælk til spædbørn. Denne var underkastet streng kontrol, levering kunne kun ske fra udvalgte besætninger, og den skulle have en særlig varmebehandling.

Piskefløde var berøvet sit fedtindhold, så flødeskum kunne kun fremstilles ved hjælp af gulddråber importeret sydfra, men med hæsleg bismag. Osten var mager, sodavand var uden sukker, men den bruste dog og havde pæne farver, og brødet, især lyst rugbrød, som tidligere havde haft en vis lighed med sigtebrød var nu erstattet af grovbrød med

ret stort indhold af klid, som iflg. flere sundhedsapostle havde et stort indhold af vitaminer. Flere bønder havde opdaget, at Vitaminol var et velegnet foder for svin, hvorfor et usælgeligt restlager af den upopulære drik forsvandt på mystisk vis. Andre bønder undså sig ikke for at fodre med fiskeaffald, hvilket gav flæskestegen en bismag af fisk.

Men grønsager fra kolonihaverne kom i højsædet, og jeg har allerede fortalt om min mors genvordigheder, da hun på en kødløs tirsdag debuterede med selleribøffer. Under arbejdsløsheden i trediverne var oprettet folkekøkkener, igen kom de i fokus, da priserne var rimelige.

Malede man Fanden på væggen?

Skoleoverlægen i København bekendtgjorde, at børnene var undervægtige, voksede langsommere, og at børnenes sygedage var øget betæneligt. En profet bekendtgjorde, at en familie med syv, sunde og raske børn klarede sig fint for 38 kroner om ugen. Foderet var havregrød i mængder og råkost. En anden profet beregnede, at for en aldersrentenyder var 22 kr. pr. uge minimum, men der var kun 16 kr. til rådighed.

Sultedøden bankede på – en profeti mere En arbejdsløs familiefar, med hustru og to børn kunne godt få det til at løbe rundt, hvis man indtog en rimelig, alsidig kost, men så var der kun to kroner og toogtres øre tilbage til gas, lys og vask.

Fra profeter til handelsministeriet: som udgav en opskrift på en folkeleverpostej; i detaljer fik danskeren at vide, hvad han skulle bruge for at fremstille den vidunderlige, helsebringende postej, men i farten glemte man at anvise, hvor han kunne få herlighederne og penge til at købe den. Lever var en af forudsætningerne for postejen, og her har vi en af besættelsestidens mange finurligheder, kødvarer var nemlig ikke rationeret.

Godt nok var tirsdagene uden kød, og slagteren havde fået sin magt øget i form af kundeboeger. Uindskrænket fordelte han efter eget skøn til rige og fattige. Et enkeltstående tilfælde var en slagtermester, som en dag udelukkede køen foran forretningen og lod de mindre velbeslåede sive ind ad bagdøren.

Selv om kundebogen var skrigende asocial, havde den en fordel overfor tyskerne. Ved en rationering af kødvarer ville man udstille, at danskernes forbrug af kød ikke var nedskåret i et omfang, der talte sammenligning med vore ariske folkefællers.

Dermed imødegik og undgik man forventede krav fra magthaverne.